

GÅRDAR

"Beskrivning om svenska hemman och lägenheter"

av

"Cancellisten uti Kongl Commerce-Collegie" Berthold NYSTRÖM 1784

Jordagodsens voro av tre huvudslag till sin natur: KRONO, SKATTE och FRÄLSE. Med KRONO avsågs sådana egendomar, som antingen av ålder hade tillhört eller senare av olika anledningar tillförts kronan och som ej blivit försålda till skattegård.

Många fastigheter tillfördes kronan genom köp under drottning Margaretas, Karl Knutssons och Gustavianska ättens tid antingen genom förpantning av frälsehemman genom så kallade DANAARV. Det betydde att någon avled utan att ha arvsberättigade släktingar. Det kunde även ske genom beslag vid förräderi och liknande.

Ofta har privat egenodom blandats med kronans som vid Birger Jarls och Gustav Vasas upphøjelse på landets tron. Genom pester såsom Digerdöden under 1350-talet och den så kallade Engelska svetten, blevo många hemman utan brukare och indrogos på grund därav till Kronan.

Även skattehemman som missköttes kunde bliva indragna. Över kronogodsens hade "Kongl Collegium" uppsikt; varvid landshövdingen dock var den närmast kontrollerande myndigheten.

Kronohemman utgjordes sålunda av Kungsgårdar, Kungsladugårdar, Kronosäterier samt indelta hemman såsom boställen, rusthåll, augments- och löningshemman.

Begreppet SKATTE omfattade egendomar som antingen sedan lång tid varit ansedda som skatte eller senare mot viss lösen av kronan försålds under sådan rätt. "Sveriges äldsta bebyggare hade efter fritt inkräktande av det lediga landet bebott sina egendomar med fullkomlig äganderätt, frihet och disposition därav". Varje sådan egendom var bondens hem och så uppkom begreppet hemman. Sedan rusttjänsten blivit påbjuden av Magnus Ladulås, kallades dessa hemman dels frälse, dels skatte. - Frälse blevo de vilkas innehavare åtog sig tjäna till häst mot rikets fiender och därmed frälste hemmanen från vanliga skatten. Skatte kallades de för vilka årlig skatt betalades och endast krigstjänst till fots presterades.

Kronoegendom kunde köpas till skattehemman. Under Johan III:s tid erlades 80 à 100 daler för ett bättre hemman och 50 à 60 daler för ett sämre hemman.

Under Karl IX:s tid erlades för samma areal ett eller några par oxar. Gustav II Adolf sålde år 1629 egendomar för 24 riksdaler för varje lispund smörränta. -

Skatterätt kunde förvärfvas även utan penningar, nämligen genom rustningstjänst.

Kronoskatte var egendom som dels var köpt från kronan, dels av ålder varit ansedd för bondens odal. Kronoskattebönderna utgjorde skatt och skuld men ansågos för jordägande och disponerade mera fritt över skog och bebyggelse än kronobönderna.

Skattemannarätt kunde förvärfvas och skatte övergå till krono om skatteman ick fullgjort vissa förpliktelser och olovligen fällt ekar, under tre år icke betalt ränta med mera. Eljest åtnjöt

skatterättsägare fullkomlig besittnings- och arvsrätt. Han fick dock ej söndra eller dela sin jord utan vidare. Dyliga frågor skulle handläggas av härads- och lagmansrätterna. - Torp fick byggas å egendomen och skog tagas till "hustarf" och salu. Dock fick skogen ej "utdödas".

Enligt husesynsordningen år 1681 skulle syn hållas på både krono- och skatteböndernas hemman vart tredje år. Bonden skulle väl bruka sin åker, rensa och röja sin äng om den ville skogslöpa, dika, hägna och stänga, bygga gården med låga hus, lägga humlegårdar och dem vid makt hålla och vid avradsdagen sin avrad färdig hava.

Låga hus bestod av stuga som var 12 eller 14 alnar inom knutarna med kammare, gästestuga, där gården så stor är, visthusbod, sädes-, och mjölbod, redskapshus, portluder och hemlighus. Till fågården hörde stall och fähus, nödiga foder- och fårhus, svinhus, loge och lador. Bonden skulle dika 40 famnar nya diken varje år eller upprensa gamla till dubbla längden. Varje bonde skulle röja åker och äng ett spanmland (=1/2 tunnland) årligen.

Till skattehemman hörde Berustade Säterier, Löningshemman och andra indelta hemman.

Med frälse förstods sådana egendomar som av ålder tillhört adeln eller av kronan upplåtits åt adeln under fullkomlig äganderätt. Redan under hedendomen funnos betydande män, vilka togo tjänst hos kejsarna i Konstantinopel eller foro i viking och sålunda skaffade sig mycken heder och stora rikedomar. Även senare spelade ett skickligt användande av vapen stor roll och från början synes aldesskapet helt härlett sig ur krigsväsendet. Men folkets anförare i fält voro även dess hövdingar och domare hemma och det var ej ovanligt att ledarna efterträddes i ämbetena av sina barn. Under Magnus Ladulås tid synes egentliga adelsskap uppkommit i och med införandet av riddare, svenner och frälsemän. De båda förstnämnda värdigheterna kunde erhållas bland annat under korstågen. Frälsemän eller riksens män voro de som frälste sina gods med rusttjänst.

Till frälse räknades "Säterier. Rå och Rör eller Insocknes Hemman. Ladugårdar och Utsocknes Hemman" Till denna grupp hörde även "Skatte-frälse" eller sådan egendom varav frälsehemman upplåtit skatte- och besittningsrätt åt någon annan.

Säterier voro adelsmännens säten. Under ägarna lydde krono- och skattebönder, vilka under 1500-talet i skatt till säteriägarna erlade skillnaden mellan vad som borde utgå enligt bevillningen och vad de såsom likställda med frälse erlade till kronan. Från början av 1600-talet erlades följande onera-: Kyrko- och kyrkogårdsgäld, sockenstugu- och fattigstugugäld samt skallgång.

Rå och Rørs Hemman var sådan frälsejord som låg inom sätesgårdens gamla gräns enligt urminnes hävd, vilken dock år 1683 vid bestämmandet av säterifriheten, blev reducerad. Sådant hemman kunde även förvärfvas av säteri och brukas till detta eller vara till hemmanet skattelag och brukas av åbo. Skattebonden hade emellertid sin bördsrätt i behåll och satt "odrivnen" så långa han fullgjorde sina skyldigheter. Rå eller rågång utgjorde gränsen mellan skilda hemman eller byar. Rör bestod av rösen av stenar, upplagda på lämpliga avstånd för att utmärka rågångens sträck-

ning.

Från de tre huvudtyperna jord, nämligen krono, skatte och frälse härledde sig alla övriga egendomstyper. De flesta krono- och skattehemmanen voro "indelta på Militien och landsstaten såsom Ryttare- och Dragon-Rusthåll, Augments-Hemman, Knekt- och Båtsmanshåll till vilka sistnämnda frälse voro indelta, Häst- och Fördels- samt Lönings-Hemman. Reserve- och beneficie-Hemman". En del hemman voro upplåtna bland annat till "Ecclesiastique-staten till pios usus och till vissa Oeconomie-behov" och kunde vara krono-, skatte- eller frälsehemman. De åt Ecclesiastikstaten" upplåtna hemmanen voro Biskopssäten som alltid hade krononatur, Prebende-Hemman vars ränta enligt gällande villkor uppbars som lön av den biskop, lector eller kyrkoherde som var innehavare, Prästgårdar eller Prästebohl som voro anslagna till kyrkoherdars säten och underhåll, Annex-Hemman, Stommar eller Mensal-Hemman, Capellans- och Klockare-bohl".

De "ad pios usus" anslagna hemmanen voro "Kyrko-Hemman" som ofta voro utbrutna från Sockenalmogens övriga ägor eller av Konungen givna och som borde bestå av ett dtill Häradskyrka och ett halvt markland till Tolfta kyrka, Academie-Hemman, Gymnasii- och Scholae-Hemman, Krigsmanshus, Hospitlas-Hemman som voro skänkta antingen av Kungl Majestät ellr privata personer, Barnhus-Hemman.

De voro till vissa Oeconomiebehov anslagna voro Post- och Lots-Hemman samt Gästgivaregårdar. - Stubbe-Hemman och Rögsel-Hemman" voro uppräjdade å kronans skogar och voro egentligen kronohemman som innehades under besittningsrätt.

Kronoegendom innehades endast med nyttjanderätt vilken dock gällde så länge vissa föreskrivna prestanda fullgjordes. Skatteegendom innehades med både besittnings- och arvsrätt, varmed avsågs rättighet att bruka och disponera egendom efter de föreskrifter, varmed den blivit upplåten. Frälseegendomen innehades med fullkomlig äganderätt, varmed följde fri disposition av egendomen.

JORDEBÖCKERNA

Jordeböckerna tillkom på 1500-talet. De innehåller uppgifter på alla inom ett visst område eller distrikt befintliga jordegendomarna jämte uppgifter om deras kamerala förhållanden såsom mantal, grundskatt, rustning, rotering samt för alltid gjorda avsöndringar.

Den sista serien jordeböcker upprättades omkring 1880. I Östergötland dock 1878. Dessa böcker kompletterades sedan fram till år 1936 varefter endast vissa fiskerier, räntor och avgälder blivit införda.

Jordeböckerna voro av två slag: dels a) utförliga special-, persedel- och jordeböcker, dels b) summariska (extrakt)-jordeböcker.

a) fördes till en början vart 6:e år, sedermera vart tionde år. Från och med 1795 uppgjordes inte årliga jordeböcker, utan dessa ersattes av jordeboksförändringsextrakt. 1825 års jordebok föregicks av flera års förarbeten i form av jordrannsakingar och blev länge normerande. År 1855 inleddes förarbeten för en ny stor serie som färdigställdes omkring år 1880. För Östergötland dock

1878. I dessa har de stora skattereformerna och ränteförenklingen iakttagits. Skattepersedlarna är inte längre synliga, utan endast fixa penningbelopp. Man får därjämte mera praktiska upplysningar om jordavsöndringar, skogsförhållanden, odlingslån med mera.

Indelningsverk och militiejordeböcker se serien G I Rusttjänstjordeböcker och serie G IIIb.

I Vadstena län ingick Aska, Dals, Lysings och Göstrings härader med städerna Skänninge och Vadstena.

Detta är en avskrift på Vadstena Landsarkiv: Landskontorets handlingar

